

УДК 346.27:347.726

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.87>

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КООПЕРАТИВ ЯК СУБ'ЄКТ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН

Щербина В.С.,*академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор,**Заслужений юрист України,**професор кафедри економічного права**та економічного судочинства**Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету**імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна**ORCID: 0000-0003-4221-0965?lang=en***Боднар Т.В.,***член-кор. НАПрН України, доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри цивільного права**Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету**імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна**ORCID: 0000-0001-7066-453X*

Щербина В.С., Боднар Т.В. Підприємницький кооператив як суб'єкт приватних відносин.

В статті досліджуються зміни, що стосуються правового становища підприємницьких кооперативів як юридичних осіб приватного права, передбачені в проекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої».

Зазначається на відмінності між підприємницькими товариствами і підприємницьким кооперативом, існування яких ставить під сумнів коректність віднесення кооперативів до підприємницьких товариств.

Висловлено заперечення проти визначення поняття підприємницького кооперативу як товариства, створеного фізичними особами на засадах членства для спільної підприємницької діяльності, оскільки суб'єктом підприємництва є сам кооператив, а не його члени.

Звертається увага на те, що частина норм Проекту, які перенесені з чинних законів про кооперацію та кооперативи, або є застарілими, або ж доцільність їх збереження чи включення до Проекту не дістала належного обґрунтування. Зокрема, йдеться про занадто ускладнену структуру управління підприємницьким кооперативом, про безпідставне віднесення внутрішнього аудитора до органів управління, про застосування застарілих назв тощо.

Окрему увагу приділено асоційованому членству в підприємницькому кооперативі і запропоновано, зважаючи на можливість використання інших форм інвестування, передбачених інвестиційним законодавством, відмовитися від поняття асоційованого членства в кооперативі.

Запропоновано розширити перелік загальних засад діяльності підприємницького кооперативу, а також розкрити зміст кожного з принципів задля уникнення їх неоднозначного тлумачення.

Висловлено зауваження щодо визначення в проекті тих положень, які має містити статут підприємницького кооперативу, а також щодо співвідношення закону та статуту в регулюванні окремих аспектів кооперативних відносин.

Загалом зроблено висновок про те, що Проект в частині визначення правового становища підприємницьких кооперативів потребує суттєвого доопрацювання з метою удосконалення його положень. Підкреслюється, що лише юридичні ознаки підприємницького кооперативу, які покладені в основу визначення його правового становища як юридичної особи приватного права, не замінюють інформацію про кооператив, як суб'єкта господарювання, яку можна отримати з положень спеціальних законів про кооперативи окремих типів і видів діяльності.

Ключові слова: підприємницький кооператив, управління кооперативом, асоційоване членство, принципи діяльності кооперативу.

Shcherbyna V.S., Bodnar T.V. Entrepreneurial cooperative as a subject of private relations.

The article examines changes concerning the legal status of business cooperatives as private legal entities provided for in the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Code of Ukraine in connection with the renewal (recodification) of the provisions of the Book of the First".

It is noted on the differences between entrepreneurial companies and the entrepreneurial cooperative, the existence of which casts doubt on the correctness of the counteraction of cooperatives to business companies.

There was an objection to the definition of the concept of entrepreneurial cooperative as a company created by individuals on the basis of membership for joint business activity, since the entity is the cooperative itself, not its members.

It is drawn to the fact that part of the project rules that have been transferred from the current cooperative and cooperative laws, or are outdated, or the feasibility of their preservation or inclusion in the project has not received proper justification. In particular, it is about the too complicated structure of management of the entrepreneurial cooperative, the unjustified assignment of the internal auditor to the governing bodies, the use of outdated names, etc.

Particular attention is paid to the associated membership in the entrepreneurial cooperative and is proposed, given the possibility of using other forms of investment provided for by investment legislation, to abandon the concept of associated membership in the cooperative.

It is proposed to expand the list of general principles of the entrepreneurial cooperative, as well as to reveal the content of each of the principles in order to avoid their ambiguous interpretation.

The remarks on the definition in the draft provisions, which should contain the Statute of the Entrepreneurial Cooperative, as well as the correlation of the law and the Statute in the regulation of certain aspects of cooperative relations.

In general, the conclusion was concluded that the project, in terms of determining the legal status of business cooperatives, requires significant refinement in order to improve its provisions. It is emphasized that only the legal characteristics of a business cooperative, which are the basis for determining its legal status as a legal entity under private law, do not replace information about the cooperative as a business entity, which can be obtained from the provisions of special laws on cooperatives of certain types and types of activity.

Key words: entrepreneurial cooperative, cooperative management, associate membership, principles of cooperative activity.

Постановка проблеми. За даними Міжнародного кооперативного альянсу (International Cooperative Alliance – ICA), заснованого в Лондоні 19 серпня 1895 року під час 1-го кооперативного конгресу, щонайменше 12% людей на землі є учасниками будь-якого з 3 мільйонів кооперативів. Кооперативи надають робочі місця або можливості працевлаштування 10% зайнятого населення, а триста найбільших кооперативів або спільних підприємств приносять оборот у розмірі 2 409,41 мільярда доларів США, забезпечуючи при цьому послуги та інфраструктуру, необхідні суспільству для процвітання [1].

В Україні на кінець 2024 року було зареєстровано 2162 виробничих, 21607 обслуговуючих та 776 споживчих кооперативів, а також 954 сільськогосподарських виробничих, 1218 сільськогосподарських обслуговуючих та 95 сільськогосподарських кооперативів [2].

Ці статистичні дані, оприлюднення яких на сайті Державної служби статистики припинилося з кінця 2024 року, дозволяли отримувати певну інформацію щодо типів та видів кооперативів, навіть якщо вона була дещо неповною і не зовсім достовірною. Так, за словами директора Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України Р. Корінця, із зареєстрованих понад 1000 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів насправді тільки третина працювала ще до війни [3].

Проте, у разі відмови від існуючого на сьогодні поділу кооперативів на типи і види, а також від регулювання їх діяльності спеціальними законами, держава буде позбавлена можливості отримувати інформацію щодо стану кооперативного руху в країні, щодо потреб у наданні кооперативам, як суб'єктам малого і середнього підприємництва, державної підтримки, а відтак, і можливості надання такої підтримки.

Саме тому лише юридичні ознаки підприємницького кооперативу, які покладені в основу визначення його правового становища як юридичної особи приватного права, не можуть замінити тієї потрібної інформації про кооператив, як суб'єкта господарювання, яку можна отримати з положень спеціальних законів про кооперативи окремих видів і типів.

Метою статті є дослідження положень Проекту, що стосуються правового статусу підприємницьких кооперативів як юридичних осіб приватного права з тим, щоб на основі їх критичного аналізу та з урахуванням економічної і соціальної ролі кооперації запропонувати шляхи удосконалення відповідних правових приписів.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового становища кооперативів та правового регулювання їх діяльності досліджувалися в працях українських науковців-представників різ-

них галузей юридичної науки – аграрного, господарського та цивільного права: Є.О. Васильєва, В.О. Коверзнієва, І.В. Лукач, В.Ф. Піддубної, В.В. Радзивілюк, В.І. Семчика, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги тощо. Разом з тим положення зареєстрованого у Верховній Раді України 21 вересня 2025 р. проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056) [4] (далі – Проект), прийнятого за основу 22 жовтня 2025 р., які стосуються правового становища підприємницьких кооперативів, незважаючи на наявність у ньому низки дискусійних, а то і недосконалих положень, ще не стали предметом докладного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Кооперативи, як організаційно-правова форма господарювання, займають важливе місце в економіці нашої країни. В недалекому майбутньому вони можуть відіграти важливу роль в організації і здійсненні ветеранського підприємництва. Так, ще до ухвалення Закону України «Про ветеранське підприємництво» [5] в Україні почали створюватися ветеранські сільськогосподарські кооперативи. І нехай їх ще не так багато, проте досвід таких кооперативів як «Перлина Одещини» [6] «Сади ветеранів АТО» на Тернопільщині [7], «Оберіг-Агро» на Миколаївщині [8] можуть слугувати прикладом ветеранського підприємництва не лише в аграрному секторі економіки, але і в інших галузях та сферах економіки, оскільки сприяють зайнятості і соціальній інтеграції учасників бойових дій.

За роки незалежності в Україні сформувалося законодавство про кооперацію, основу якого складають Цивільний кодекс України та закони України «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», що регулюють особливості створення окремих типів та видів кооперативів.

Зазначені нормативно-правові акти відіграли важливу роль у становленні та розвитку сучасного кооперативного руху в Україні, проте динамічні перетворення, що відбуваються в економіці нашої держави, зумовлюють потребу в адекватному правовому регулюванні суспільних відносин у цій сфері.

Виходячи з цього, в Проекті запропоновано низку змін, що стосуються правового становища кооперативів як суб'єктів приватних відносин-юридичних осіб приватного права.

На відміну від чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), в якому лише чотири статті регулюють кооперативні відносини щодо одного типу кооперативів – виробничого (ст.ст. 163–166), в Проекті кооперативу відведено тринадцять статей, які охоплюються загальною назвою «Підприємницькі кооперативи», хоч у назвах статей, що входять до цього параграфу слово «кооператив» вживається в однині. Які ще підприємницькі кооперативи мали на увазі ініціатори Проекту, відмовившись від розмежування кооперативів на типи, як це, наприклад, зроблено в Законі України «Про кооперацію» [9], який розрізняє виробничі, обслуговуючі та споживчі кооперативи, невідомо.

Видається, що запропонована в Проекті єдина для всіх типів та видів кооперативів назва «підприємницький» не враховує особливостей економічної діяльності того або іншого кооперативу та його місце серед суб'єктів господарювання. Підтвердженням тому може слугувати кооперативний банк, особливості правового становища якого не знайшли відображення в Проекті.

Окремим видом кооперативів, який теж не сприймається ініціаторами Проекту, є сільськогосподарський кооператив, правове становище якого визначається нормами спеціального закону [10] так само як і правове становище споживчого товариства [11], що є свідченням врахування законодавцем особливостей місця та ролі кооперативів окремих типів та видів кооперативів в економіці України. Безумовно, за умови збереження всіх цих видів та типів кооперативів і відповідного законодавства про них (певною мірою модернізованого), приділяти їм увагу в Проекті, можливо і не було особливої потреби, проте на наш погляд, було б доцільно назвати ці кооперативи відкритим переліком.

В Проекті, як це має місце і в чинному ЦК України, кооперативи із заміною визначення «виробничий» на «підприємницький», віднесені до підприємницьких товариств, що викликало певні заперечення, враховуючи відмінності між цими видами юридичних осіб, зокрема, можливість асоційованого членства в кооперативі; існування членського внеску і паю; голосування за принципом кожен член кооперативу має один голос; встановлення мінімальної кількості членів кооперативу (не менше 3-х осіб); встановлення вікового цензу для членів кооперативу (досягнення 16-річного віку); відсутність статутного (складеного) капіталу (крім сільськогосподарського кооперативу), натомість наявність пайового, неподільного та інших фондів; наявність кооперативних виплат, що залежать від участі членів кооперативу в його господарській діяльності та інші ознаки, не притаманні господарським товариствам [12, с. 88].

Викликає заперечення визначення в ч. 1 ст. 163 Проекту поняття підприємницького кооперативу як товариства, створеного фізичними особами на засадах членства *для спільної підприємницької діяльності* [виділено нами. – авт.]. Члени кооперативу не ведуть спільної підприємницької

діяльності (незрозуміло, що мається на увазі під спільною підприємницькою діяльністю), оскільки суб'єктом підприємництва є сам кооператив, а його члени об'єдналися для здійснення, передусім, трудової діяльності з метою поліпшення свого економічного стану.

Таким чином, заміна словосполучення «господарської та іншої діяльності», яке вжите в чинному Законі про кооперацію і теж не може бути визнане вдалим, конструкцією «спільна підприємницька діяльність» без зазначення мети об'єднання фізичних осіб та їхнього майна, а також мети здійснення ними трудової участі не розкриває природи кооперативу ні як особливої організаційно-правової форми підприємства, ні як соціального утворення, створеного, передусім, для задоволення економічних і соціальних потреб не лише суспільства, але, передусім, самих членів кооперативу.

Запропоноване Проектом визначення поняття підприємницького кооперативу, який, на наш погляд, має кваліфікуватися як суб'єкт господарювання, не враховує економічної та соціальної природи кооперації.

Відомий український вчений-економіст, дослідник кооперації М.І. Туган-Барановський у книзі «Соціальні основи кооперації», яка була вперше опублікована 1916 року, писав, що кооперативне підприємство – не благодійна установа, не товариство пропаганди, не політична організація і не робітничка спілка. Воно є господарською організацією в інтересах певної групи осіб і для того, щоб мати успіх, повинне вестися та само діловито, на основі суворого комерційного розрахунку, як і капіталістичні підприємства [13, с. 66].

Без належної критичної оцінки до Проекту перенесені окремі норми з чинних законів про кооперацію та кооперативи, які або є застарілими, або ж доцільність їх збереження чи включення до Проекту не дістала належного обґрунтування ні в Концепції оновлення Цивільного кодексу України, ні в Пояснювальній записці до Проекту.

Так, жодним чином не пояснюється і не обґрунтовується запровадження навіть не дво- чи трирівневої структури управління підприємницьким кооперативом, до якої входять загальні збори, правління (голова) кооперативу і виконавчий директор. До цих органів додається можливість створення ще одного органу управління – спостережної ради (ст. 166⁵ Проекту). При цьому навряд чи враховані такі характеристики підприємницького кооперативу, як вид економічної діяльності, належність його до суб'єктів мікропідприємництва, малого, середнього чи великого підприємництва (йдеться ж про підприємницькі кооперативи), кількість працюючих в кооперативі за трудовим договором (контрактом) та інші критерії. Щоправда, кількість членів підприємницького кооперативу враховується при створенні правління та спостережної ради, застаріла назва якої в багатьох нормативно-правових актах давно приведена у відповідність до терміну «наглядова рада», вжитого в ч. 2 ст. 78, ч. 4 ст. 103 та ч. 1 ст. 120 Конституції України.

На наш погляд, визначення в ст. 166¹ Проекту органів управління підприємницького кооперативу, рішення яких згідно з ч. 3 ст. 164 Проекту зобов'язані виконувати члени кооперативу, потребує більш чіткого врегулювання. Погоджуючись з визнанням загальних зборів членів кооперативу вищим органом управління підприємницького кооперативу, а також з віднесенням до органів управління голови правління чи правління кооперативу хоч і з невластивою для них функцією захисту прав членів підприємницького кооперативу, не можемо, разом з тим, погодитися з тим, що до ст. 166¹ Проекту включено частину 3, в якій мова йде про посаду внутрішнього аудитора – особи, наявність управлінських функцій у якої викликає великі сумніви.

Не обґрунтованим жодним чином виглядає положення Проекту щодо можливості і доцільності створення та одночасного існування двох контрольних органів підприємницького кооперативу – внутрішнього аудитора і ревізійної комісії (ч. 2 ст. 166⁶ Проекту), тим більше без визначення і розмежування їхніх функцій, а тому, зважаючи на тенденцію відмови в законодавстві про господарські товариства від створення в товариствах ревізійної комісії і, натомість, запровадження посади внутрішнього аудитора, положення щодо ревізійної комісії з ч. 2 ст. 166⁶ Проекту доцільно виключити.

Навіть попри те, що виробничий кооператив чинним ЦК України, а підприємницький кооператив Проектом відносяться до підприємницьких товариств, видається недоцільним ототожнювати правове становище підприємницького кооперативу з правовим становищем підприємницького товариства. Відтак, на наш погляд, не варто прирівнювати асоційоване членство в підприємницькому кооперативі до акціонерів-власників привілейованих акцій в акціонерному товаристві чи до вкладників у командитному товаристві. Зважаючи на можливість використання інших форм інвестування, передбачених інвестиційним законодавством, від поняття асоційованого членства в кооперативах, на наш погляд, доцільно відмовитися.

Недоцільність існування асоційованого членства зумовлена, зокрема і тим, що одним з основоположних принципів кооперації відповідно до ст. 4 Закону України «Про кооперацію» є безпосередня участь членів кооперативної організації в її діяльності, чого не передбачає законодавство про господарські товариства (крім повних та командитних товариств). Зазначимо, що відповідно

до Декларації кооперативних принципів, прийнятої Міжнародним кооперативним альянсом у вересні 1995 р. [14], одним з основних кооперативних принципів є *принцип участі членів в економічній діяльності* [виділено нами. – авт.].

Загалом, якщо торкнутися загальних засад діяльності підприємницького кооперативу (ст. 163¹ Проекту) то їх перелік доцільно розширити з урахуванням принципів, закріплених в зазначеній Декларації кооперативних принципів, першочергово доповнивши його такими принципами, як автономія та незалежність, співробітництво кооперативів та турбота про суспільство. Бажано було б розкрити зміст кожного з принципів, як зроблено в Декларації кооперативних принципів, задля уникнення їх неоднозначного тлумачення.

Як зазначено в параграфі 11 Рекомендації Міжнародної організації праці щодо ролі кооперативів у економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються [15], повинно існувати законодавство, яке спеціально стосується створення та діяльності кооперативів та передбачає захист їхніх прав щодо функціонування принаймні на рівних умовах з іншими формами підприємств. Це законодавство повинно переважно застосовуватися до всіх видів кооперативів. Згідно з п. 1 параграфа 12 Рекомендації таке законодавство повинно містити, зокрема, а) визначення та опис кооперативу із зазначенням його основних характеристик, а саме: що він є асоціацією людей, які добровільно об'єдналися для досягнення спільних цілей за допомогою створення демократично контрольованої організації, які роблять рівний внесок у створення необхідного капіталу та розділяють справедливую частину ризику та вигід підприємства, в діяльності якого беруть активну участь всі члени; b) опис цілей кооперативу та процедури його створення, реєстрації, зміни його статуту та його розпуску; c) умови вступу, такі як максимальний розмір пайового внеску та, у певних випадках, розмір вступного внеску та розстрочка для внесення повного пайового внеску, а також права та обов'язки членів, визначені в статутах кооперативів; d) методи керівництва, управління та внутрішньої перевірки звітності кооперативів, а також порядок створення та роботи компетентних органів кооперативів.

Навіть зважаючи на рекомендаційний характер цього міжнародного документа, наведені та інші його положення доцільно використати при розробці законодавства про кооперативи.

Кілька зауважень можна висловити і щодо положень статуту підприємницького кооперативу, які пропонуються статтею 164 Проекту.

Оскільки статут юридичної особи приватного права не є ні договором, ні іншим правочином, на нього не поширюється дія такої загальної засади приватного права, як свобода договору або іншого правочину (п. 6 ч. 2 ст. 3 Проекту). Тому всі словосполучення «статутом та/або законом», вжиті в § 2 «Підприємницькі кооперативи» доцільно замінити словами «законом та/або статутом», встановивши таким чином співвідношення між законом як прийнятим Верховною Радою України нормативно-правовим актом, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, і статутом, як нормативно-правовим актом локальної (обмеженої) дії, положення якого мають відповідати приписам законів та підзаконних нормативно-правових актів.

На наш погляд, потребують узгодження положення ч. 1 ст. 88 і ч. 2 ст. 164 Проекту щодо органів управління, оскільки ч. 2 ст. 164 повторює в дещо редакційно зміненому формулюванні положення ч. 1 ст. 88 щодо органів управління підприємницького кооперативу.

Невідомо, що мали на увазі розробники Проекту під відповідальністю членів кооперативу за порушення *зобов'язань щодо особистої трудової участі* [виділено нами. – авт.] у діяльності кооперативу? Визначення в ч. 1 ст. 25 Кодексу законів про працю [16] трудового договору як угоди між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, не свідчить про належність трудового договору до виду цивільно-правових договорів, оскільки ст. 30 Кодексу, яка називається «Обов'язок працівника особисто виконувати доручену йому роботу», встановлює, що працівник повинен виконувати доручену йому роботу особисто і не має права передоручати її виконання іншій особі, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Запропоновані в Проекті положення щодо зазначення в статуті підприємницького кооперативу відомостей про розмір і умови субсидіарної відповідальності його членів за зобов'язаннями його членів, окрім бажання прирівняти кооператив до товариства з додатковою відповідальністю, нічим іншим пояснити неможливо.

Не вважаючи ідеальною конструкцію ч. 2 ст. 27 чинного Закону України «Про кооперацію», згідно з якою «члени кооперативу відповідають за зобов'язаннями кооперативу в межах внесеного ними паю...», вважаємо що по відношенню до членів кооперативу має застосовуватися принцип, закладений в абз. 2 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» [17] (який чомусь не передбачений Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [18] щодо відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю), згідно з яким члени

кооперативу мають нести *ризик збитків, пов'язаних з діяльністю кооперативу в межах внесеного ними паю* [виділено нами. – авт.].

Свого часу представники цивілістичної науки критикували Господарський кодекс України за те, що він дублює положення нормативно-правових актів поточного законодавства. А що ми бачимо в Главі 8 Проекту? Параграф 1 «Корпоративні товариства» вміщує статті про загальні положення та про окремі види товариств (загалом біля 50 статей), а параграф 2 «Підприємницький кооператив» – 13 статей, однак ні одні, ні інші статті жодним чином не замінюють собою положення законів України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», а тому пропонуємо з метою уникнення дублювання положень оновленого ЦК України та законів про господарські товариства вилучити з Проекту Главу 8 і обмежитися положеннями Глави 7 щодо товариств з внесенням до них змін.

Якщо одним із завдань Проекту, як зазначено в Пояснювальній записці, є удосконалення юридичного статусу суб'єктів приватного права, то, на наш погляд, вважати це завдання повністю виконаним було б передчасно, оскільки звуження в імперативному порядку організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права до товариств та установ без урахування їх внутрішньої економічної природи мало узгоджується з проголошеною ч. 1 ст. 15 Конституції України економічною багатоманітністю, як засадою суспільного життя в Україні.

Висновки. Проведене дослідження положень Проекту в частині визначення правового становища підприємницьких кооперативів, як і загалом юридичних осіб приватного права дає підстави для висновку про те, що Проект потребує суттєвого доопрацювання з метою удосконалення його положень, тим більше, що частина з них, очевидно, є результатом недосконалого (можливо, навіть, поспішного) застосування засобів юридичної техніки при роботі над Проектом.

Зокрема, враховуючи, що навіть попри збільшення в Проекті кількості статей, що регулюють правове становище підприємницьких кооперативів, особливості діяльності окремих їх типів та видів не зможуть бути врегульовані нормами оновленого ЦК України. У зв'язку з цим в ч. 5 ст. 163 Проекту слова «можуть встановлюватися» замінити словом «встановлюються».

Крім того, оскільки в Проекті йдеться лише про підприємницькі кооперативи, то зважаючи на те, що в ст. 85 Проекту визначається правове становище непідприємницьких товариств, варто хоч би одну спеціальну статтю Проекту присвятити непідприємницьким кооперативам, якими є, наприклад, споживчі товариства, які існують «не в інтересах капіталу, а в інтересах споживачів» [13, с. 73].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний кооперативний альянс. Факти і цифри. ICA. URL: <https://ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>.
2. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_0224.htm (дата звернення: 01.10.2024).
3. Кооперативи: об'єднуватися з рівними та розраховувати на себе – Агробізнес сьогодні. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekspertna-dumka/item/25082-kooperatyvy-obiednuvatysia-z-rivnymy-ta-rozrahovuvaty-na-sebe.html>.
4. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21.09.2025 р.). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 22.10.2025).
5. Про ветеранське підприємництво: Закон України від 31.07.2025 р. № 4563-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4563-20#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
6. СК Перлина Одещини. URL: <https://kurkul.com/karta-kurkuliv/10283-sk-perlina-odeschini>.
7. Члени ветеранського кооперативу Тернополя розбудовують село за власні гроші. URL: <https://suspilne.media/66651-na-ternopilsini-cleni-veteranskogo-kooperativu-rozbudovuut-selo>.
8. Ветерани АТО на Миколаївщині створили сільгоспкооператив. URL: <https://zemliak.com/news/biznes-u-seli/188-veterani-ato-na-mikolajivshchini-stvorili-silgospkooperativ>.
9. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1087-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
11. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-12#Text> (дата звернення: 22.10.2025).

12. Щербина В. Проблеми правового становища суб'єктів господарювання. *Право України*. 2022. № 7. С. 81-94. DOI: 10.33498/юуи-2022-07-081.
13. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Моск. гор. нар. ун-т. им. А.Л. Шанявского. Издание 3-е., доп. М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерева и комп., 1919. 508 с. URL: <http://www.e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=43805903>.
14. Декларація кооперативних принципів. URL: www.creatorsociety.org.ua>coop-principles-ua>ica-principles-ua (дата звернення: 22.10.2025).
15. Рекомендація Міжнародної організації праці від 21.06.1966 р. № 127 щодо ролі кооперативів у економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_249#Text (дата звернення: 22.10.2025).
16. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
17. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20> (дата звернення: 22.10.2025).
18. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. URL: (дата звернення: 22.10.2025).